

ТИША АРХІВІВ І ГОЛОС ІСТОРІЇ: ШЛЯХ ТАМАРИ ВРОНСЬКОЇ (ДО ЮВІЛЕЮ ДОСЛІДНИЦІ)

Кажуть, що історик — це людина, яка ніколи не закінчує речення крапкою. Бо щойно вона ставить крапку, десь в архіві відкривається, виявляється або чарівним способом дає про себе знати ще одна справа, лист чи свідчення, які змінюють усе. Тамара Вронська, здається, живе саме за цим принципом: її дослідження не просто продовжують історичний аналіз — вони змушують нас переглянути цілу низку усталених концепцій та підходів. І щоразу, коли здається, що ми вже все знаємо про репресії, війну, органи держбезпеки, депортації, Т. Вронська знаходить ту саму кому, після якої починається нова — справжня — розмова про людину.

Тамара Вронська вміє аналізувати документи не як суддя, а як уважна слухачка. Її наукова оптика — це поєднання академічної скрупульозності та співчуття людини, яка розуміє, що історія — це не лише про події, а про біль, вибір і відповідальність. Відзначаючи її ювілей, ми вшановуємо не лише дослідницю, а її унікальну наукову відповідальність та приголомшливу чуттєвість до людської пам'яті. Народжена в Києві, Тамара Вронська пройшла класичну академічну школу: навчалася на історичному факультеті університету імені Тараса Шевченка, згодом здобула кандидатський, а потім і докторський ступінь, отримала звання професорки, стала провідною науковою співробітницею академічного Інституту історії України. Її професійний шлях —

Цитування: Стяжкіна О. Тиша архівів і голос історії: шлях Тамари Вронської (до ювілею дослідниці). *Український історичний журнал*. 2025. № 6 (585). С. 238—242.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

це довга, послідовна праця з архівами, опублікованими джерелами, свідченнями та мемуарами, яка перетворилася на фундаментальні дослідження з історії України.

Професорка Т. Вронська — авторка понад 200 публікацій, серед них 12 монографій (6 одноосібних). Ініціаторка, співавторка й упорядниці науково-документальних видань «Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб» (2004 р.), «Київ: війна, влада, суспільство: 1939—1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації» (2014 р.), «Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів» (2014 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Документи і матеріали» (2011 р.) та ін.

Свою наукову діяльність Тамара Вронська розпочала з дослідження повоєнного соціуму українських міст і сіл — і ця зацікавленість стала спробою «прочитати» історію повоєнного часу як складну соціальну тканину, зшиту страхом та досвідами пересічних людей. Вивчала питання виживання, побуту, стосунків місцевих спільнот у період воєнних дій та після них (зокрема 1943—1945 рр.), аналізуючи, як загальнополітичні події трансформувалися в локальні практики виживання. Зверталася до аналізу проблем створення проекту Кримінального кодексу СРСР, режимів воєнного та надзвичайного стану на українських землях, особливостей юрисдикції військової Феміди у широкій ретроспективі, репресивних заходів проти різних категорій населення, які опинилися на території противника. Цей пласт роботи дослідниці — поєднання соціально-історичного аналізу й емпатійного вслухання в пам'ять свідків — розширює наше розуміння історії не тільки як політичного нарративу, а як знання про сукупність повсякденних рішень та компромісів.

Наукова сміливість і любов, яку завжди демонструють Тамарі Вронській архівні документи, дозволили їй — одній із перших в Україні — взятися за студіювання специфіки діяльності національних, радянських та іноземних спецслужб (1917—1945 рр.). У цьому полі вона досліджувала інформаційно-психологічні операції радянських органів держбезпеки, політичне життя української еміграції міжвоєнної й воєнної доби, а також документальну спадщину відомих діячів часів Української революції 1917—1921 рр. — Петра Болбочана, Миколи Чеботаріва (у співпраці з Т. Осташко й В. Сідаком). Її студії щодо аналізу радянської паспортної системи (у співавторстві з С. Кульчицьким 1999 р.) стали піонерськими не лише в українському, але й європейському дослідницькому полі. Задовго до В. Голдман, Н. Муан, Д. Ширера, А. Бабуріна дослідниця довела, що паспортна система була не просто документальною формальністю, а інструментом заборони вільного пересування, соціального відбору та маркування: паспорт і прописка ставали механізмами, за допомогою яких держава здійснювала просторовий, соціальний, правовий контроль громадян, створювала ієрархію «правильних» і «неправильних» людей.

Радянський терор у всіх його проявах — одна з проблем, яку Тамара Вронська вивчає впродовж усього свого наукового життя. Вона наполегливо доводить, що система радянського терору ніколи не була лише хаотичним виловом «ворогів режиму» або хронологічно обмеженою певними часовими рамками практикою. На відміну від багатьох європейських та американських дослідників, котрі все

ще воліють наслідувати радянську схему хронологізації терору й виділяти в ній піковий прояв — «Великий терор» або «Велику чистку» — Тамара Вронська аргументує, що радянський терор не можна аналізувати як «великий» в якийсь певний проміжок часу, оскільки терор був саме основою, базою існування більшовицького режиму. Ілюзія «пікового значення», яке — ще з традиції доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС в 1956 р. — припало на 1937 р., на думку вченої, засліплює й наукові, й політичні спільноти, котрі не бажають бачити злочинів більшовицького режиму, які на території України розпочалися масовими вбивствами ще в 1918 р. та продовжувалися такими самими масовими вбивствами, репресіями, депортаціями в 1920—1930—1940-х і на початку 1950-х рр.

Послідовно відстоюючи свою позицію, Тамара Вронська у фундаментальних монографіях показує, що каральна машина СРСР використовувала нормативно-правові акти (закони, укази Раднаркому, постанови Президії Верховної Ради, інструкції НКВС—МВС) не як формальний лейтмотив, а як основу легітимації насильства.

Ключовим в її підході виступає простеження юридичної універсалізації каральних норм. Завдяки цьому Т. Вронська дозволяє читачеві побачити, як держава-насильниця власне розмивала та знищувала поняття юридичних меж — уходячи від нормального права до стану винятку, і як нова — антиправова у своїй природі система — ставала підґрунтям для терору. Детально аналізуючи не тільки це викривлене «правове» підґрунтя репресій, а й практики його втілення, Т. Вронська робить акцент на тому, що юридичні підстави терору обов'язково працювали у взаємозв'язку з бюрократією, з регіональними й центральними органами, з оперативною практикою — тобто законодавство ставало живим інструментом каральної машини на всіх рівнях. Крім того, дослідниця показує, що юридичне поле радянського терору — це мікрокосмос контролю, який втягував у репресивне поле численну кількість виконавців, у тому числі й інституційно далеких від каральних та партійних органів. Скрупульозно вивчаючи юридичні й виконавчі підстави терору, Тамара Вронська формує необхідну доказову базу для суду над комунізмом і російським імперіалізмом.

Праця «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917—1953 рр.)» (2013 р.) стала першим на європейському просторі ґрунтовним дослідженням каральної політики та практики радянської влади проти родин «ворогів народу» в Україні — передусім жінок і неповнолітніх дітей. Власне, саме у цій монографії авторка вводить у науковий обіг термін «сімейне заручництво», який настільки добре «приживається» в українській історичній науці, що подекуди здається дослідникам таким, наче виник сам собою. Значення цієї фундаментальної праці полягає й у тому, що вона змінює поняття радянського терору: він перестає бути винятково арештами чи розстрілами, а постає як система, що працює через сім'ю, через примус і виключення не лише конкретного індивіда, а його соціального оточення. Цей підхід відкриває нові горизонти для розуміння репресій як соціальної технології. Завдяки такому зосередженню на родині Т. Вронська дозволяє порушити питання про довгі психологічні наслідки, про те, як родини «заручників» існували після репресій та як це вплинуло на покоління нащадків. Сама авторка визначає цей ефект так: «Масові позасудові розправи були

спрямовані на те, щоб змусити людей відчутти нікчемність життя і свободи перед необмеженою владою тоталітарного режиму. Перманентне насильство, різноманітні дискримінації мали паралізуючий ефект і дегуманізуючий вплив, оскільки створювали непереборне відчуття, що окрема людина не здатна за будь-яких обставин впливати на власну долю».

Продовжуючи виносити власний — суто історичний — вирок системі радянського знищення людей, у монографії 2019 р. «Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948—1953 рр.)», Тамара Вронська зосереджує увагу на долях людей, які вже відбули покарання у системі таборів, але були знову засуджені до нових термінів покарання не через скоєний злочин, а через те, що так вирішила комуністична влада. У праці висвітлюється, як держава формувала підстави, механізми й категорії «другого покарання». За допомогою спогадів, архівів, епістолярію дослідниця реконструює морально-психологічний стан повторників: відчуття безвиході, втрати контролю над власним життям і майбутнім, очікування нової загрози. Значення книги полягає в тому, що вона аргументовано розширює хронологічні межі дослідження радянського терору, вкотре доводячи, що тоталітаризм був довготривалою системою знищення людей, а не разовим вибухом насильства. У праці «Мінусники: покарані простором» (2021 р.; у співавторстві з О. Стяжкіною) Т. Вронська продовжує втілення аналітичної стратегії, виводячи на поверхню географічний вимір радянського репресивного контролю і знову наголошуючи на тому, що режим географічних заборон — це не випадковість сталінської епохи, а органічна складова радянської системи влади.

Праця 2022 р. «Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944—1953 років, режимне повсякдення, повернення» присвячена історії депортації населення зі західноукраїнських земель у період 1944—1953 рр. як складного феномена державної каральної політики. Монографія дає новий погляд на епоху сталінської депортаційної політики — з української перспективи та із залученням великої кількості архівних й усних джерел. Т. Вронська демонструє, що депортації — це не лише примусове переселення, а багатовимірний процес, який зачіпає право, простір, пам'ять, повсякденність.

Життя справжніх істориків нерідко обростає легендами. Тож люди кажуть, що книжки Тамари Вронської часто-густо використовуються й пересічними читачами, й істориками в Україні та Європі, й державними службовцями як енциклопедичні видання, в яких завжди можна знайти точну, документальну та хронологічну обґрунтовану відповідь на питання, що стосуються політики радянського терору, воєнного й повоєнного законодавства, історії масових депортацій. Говорять також, що там, де інші дослідники архівів не знаходять майже нічого, професорці відкриваються справжні скарби — і про карколомні долі упосліджених людей, і про незбагненні механізми ухвалення політичних рішень, і про кричущі незбіги щодо усталеної хронології та реальних дат.

Колеги Тамари Вронської часто звертають увагу на те, що теми, які вона першою відкрила, запроваджений нею понятійний апарат, архівні знахідки згодом починають широко використовувати інші дослідники без належного відсилання

або з незначним цитуванням її праць. З одного боку, сумно, що академічна етика все ще шкутильгає не в той бік, з іншого ж — такі «запозичення» свідчать, що багато проблем, уперше побачених Т. Вронською, стали мейнстримом для нових поколінь. Сама авторка часто повторює, що найбільше її хвилює не «хто перший», а «чи повернута пам'ять тих, хто мовчав». Хотілося б, звісно, щоб етика спільного історичного поля відповідала високим етичним стандартам ученої, але сам факт «проростання» та широкого розгортання задуманого й уперше введеного нею в науковий обіг засвідчує рух у правильному напрямку — рух до відмови від усталених міфічних кремлівських кліше в бік правди та можливості відновлення історичної справедливості.

Незважаючи на те, що історикиня будь-якими способами намагається запобігти всім спробам відзначити її внесок в історичну науку, й академічна спільнота, й пересічні читачі докладають зусиль, щоб належно підсвітити наукові відкриття та фундаментальність створених Тамарою Вронською досліджень. У 2019 р. праця «Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948—1953 рр.)» була відзначена дипломом Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу-2019» в номінації «Коллективний портрет» та ввійшла до списку найкращих книг року за версією ПЕН у номінації «Нон-фікшн». У 2020 р. ця книжка, а також діяльність Тамари Вронської у царині збереження пам'яті українців відзначена заснованою 2018 р. Всеукраїнською правозахисною організацією «Меморіал» ім. Василя Стуса, Національним центром театрального мистецтва ім. Леся Курбаса та видавництвом «Дух і літера» премією ім. Леся Танюка «За збереження історичної пам'яті». У 2022 р. монографія «Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944—1953 років, режимне повсякдення, повернення» також відзначена премією Канадського літературного фонду Петерсона, створеного з метою відзначення книжок, які сприяють кращому розумінню України та українського народу й тематика яких актуальна для читачів у всьому світі, а також посіла 1-ше місце в рейтингу «Книжка року-2022» в номінації «Минувшина: Дослідження / документи».

Історики — це не просто свідки минулого, а ті, хто вміє почути голоси в тиші архівів, розпізнати людське у статистиці, драму — в документі. Тамара Вронська належить саме до тих дослідників, котрі перетворюють історію на живий діалог між епохами. Її науковий шлях — це подорож у найскладніші та найболючіші сторінки минулого, але водночас — пошук гідності, людяності й сенсу в історичній пам'яті. Ювілей знаної вченої — не лише нагода підбити підсумки (які точно не є остаточними, оскільки авторка вже працює над новою книжкою та має задумки щодо наступної), а й момент, коли наукова спільнота знову ставить собі питання: як ми розповідаємо історію, і чи здатні ми робити це з такою ж чесністю, гідністю та бездоганністю, як це робить Тамара Вронська?

Надійшло / Received 20.10.2025

Олена СТЯЖКИНА (Київ)
Olena STIAZHKINA (Kyiv)